

## PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is an author's version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/41879>

Please be advised that this information was generated on 2021-05-17 and may be subject to change.

## Verkenning van het verzet in Nijmegen tijdens de Tweede Wereldoorlog

*Op 3 mei jl. organiseerde Numaga een bijeenkomst ter gelegenheid van de aanbidding van het boek over de Nijmeegse gynaecoloog en verzetsman Daniël van Vugt getiteld Vraag niet om mijn bevrijding. Het leven van Daniël van Vugt, 2 mei 1896 – 2 mei 1945. Dr. Henk Termeer hield bij die gelegenheid een lezing over het verzet in Nijmegen tijdens de Tweede Wereldoorlog, waarvan hier een samenvattende tekst wordt gepubliceerd.*

### **Verzet en protest**

Met de komst van de Duitse bezetter in mei 1940 trad een nieuwe overheid aan. En die nieuwe overheid kondigde al snel een groot aantal nieuwe, ingrijpende regels en verordeningen af; dat noemde hij: de 'nieuwe orde'. Deze nieuwe orde behelsde dus een nieuwe 'legaliteit'; daarin werden naast de vanouds al illegale vormen van verzet ook de meeste traditioneel légale uitingen van protest en verzet verboden en vervolgens met harde hand bestreden. Zo was het voortaan illegaal en onwettig om actief te zijn voor een verboden politieke partij of voor een niet-toegestaan blad, om uitlatingen tegen de NSB of de Duitsers te doen, om te luisteren naar de Engelse zender, om zich niet melden voor de 'Arbeitseinsatz' en vervolgd te helpen. Het zijn allemaal voorbeelden van levensgevaarlijk geworden uitingen van protest (= uiting dat men het niet met de gang van zaken eens is) en verzet (= tegenwerking). Daarmee had de nieuwe orde dus ook protest en verzet in zekere zin gelijkgeschakeld; immers vrijwel iedere verboden uiting van protest, ook als die zich slechts tegen één maatregel richtte, kreeg nu het stempel van algehele anti-Duitse tegenwerking, van 'totaal en illegaal verzet'. Wie bijvoorbeeld een illegaal blad verspreidde of onderduikers herbergde, kon als anti-Duitse terrorist worden gearresteerd en streng worden gestraft.

Naast illegaal protest/verzet bleven er toch uitingen van legaal of bovengronds protest of verzet mogelijk. Denkt u aan symbolische acties als Anjerdag (29 juni 1940, de verjaardag van prins Bernhard), het minachtend bejegenen van Duitsers en NSB-ers, de ambtelijke vertragingstactieken en - met meer risico - het openlijk en individueel weigeren om een opdracht uit te voeren of het demonstratief ontslag nemen. 'Verzet' en 'illegaal werk' zijn dus niet hetzelfde. Verzet is het afbreuk doen aan de bezetter en zijn belangen, ofwel door hem direct schade te bezorgen of door zijn tegenstanders te helpen. Binnen het verzet zijn legale en illegale activiteiten te onderscheiden. Beide werden veelal naast elkaar bedreven en niet zelden door dezelfde personen.

### **Georganiseerd verzet start laat**

Het verzet in Nederland kwam pas sinds 1943 goed op gang; Nijmegen vormt daarop geen uitzondering. Daarvoor zijn verscheidene redenen aan te voeren. Vaak wijst men op de omslag in de krijgskansen aan het einde van 1942 (Slag om Stalingrad). Maar duidelijk is dat door die omslag de repressie door de bezetter groter werd. Die repressie stimuleerde op haar beurt weer het ontstaan van een breder en georganiseerd ondergronds verzet. In West-Europa en Nederland had het Duitse bewind aanvankelijk een zo vriendelijk mogelijk gezicht. Juist de Nederlandse mede-Germanen dacht men aan Duitse kant met overtuiging en enige zachte drang in het nationaal-socialistische spoor te kunnen krijgen. De Nederlandse bevolking was dus niet aan oorlog gewend en kwam sterk onder de indruk van de schijnbaar grenzeloze Duitse successen. Zij nam voorlopig een afwachtende, nogal wantrouwende houding aan. De

haatgevoelens richtten zich de eerste bezettingsjaren nog voornamelijk op de NSB.

Ondanks dit afwachten vindt men al vrijwel sinds het begin van de bezetting enkele eerste uitingen van anti-Duits verzet. Deze eerste protest- en verzetsdaden waren zeer verschillend van aard: je had massale demonstraties als Anjerdag en de Februaristaking van 1941, je had de eerste illegale vlugschriften, de hulp aan ontvluchte krijgsgevangenen en incidenteel ook al sabotage. Maar deze verzetsactiviteiten hadden gemeen dat er geen organisatie achter stond. Het waren veelal individuele en incidentele acties. De verontwaardiging over bepaalde maatregelen van het bewind en het hulpbetoon aan zijn slachtoffers hadden nog geen vaste vorm gevonden. 'Men deed wat zijn hand te doen vond' en deed dat gezien het gebrek aan verzetservaring uiteraard op een amateuristische, improviserende manier. Loes Derks schreef in 1988 een doctoraalscriptie over het verzet in Nijmegen in die eerste, ongeorganiseerde fase. In Nijmegen vond zij in die allervroegste periode van mei 1940 tot medio 1942 drie groepen, die deels uit oud-militairen bestonden en voorlopers waren van de OD, de Ordedienst. Dat waren: het Legioen Oud-Frontstrijders (LOF) met o.a. Nico van der Stadt, en de Oranjewacht o.l.v. Johan Boerrigter; deze groepen wilden bij een invasie de geallieerde legers de helpende hand kunnen bieden. Daarom verrichtten ze spionage, verzamelden ze wapens en bereidden ze een overgangsgezag voor. De derde groep was puur lokaal van karakter: dat was de groep-Hogerland; deze richtte zich in het bijzonder op spionage. Deze eerste paramilitaire groepen werden allemaal nog voor medio 1942 door de Sicherheitsdienst opgerold. Dat was veelal het gevolg van gebrek aan ervaring met opzetten van illegaal werk. De meeste betrokkenen werden gearresteerd en gefusilleerd; Nico van der Stadt, Johan Boerrigter en Martin Cavaljé waren de namen van de eerste dodelijke slachtoffers van het verzet in Nijmegen.

### **Redenen van de late start**

De bezetter deed er vanaf de eerste bezettingsdag alles aan om de Nederlandse overheidsdiensten naar zijn hand te zetten en mogelijke verzetshaarden op te sporen en uit te roeien. Het burgerbestuur werd onder curatele gesteld en in Nijmegen werd na een confrontatie tussen de WA, de weerafdeling van de NSB, en de politie in september 1941 politiecommissaris Veltman vervangen door het lid van de Germaanse SS Van Dijk. Die vormde vervolgens in de loop van 1942 binnen het politieapparaat de zogeheten Politieke Dienst, een onderdeel o.l.v. de NSB-er luitenant Verstappen. Die politieke dienst bestond uit een tiental foute agenten, onder wie de beruchte Wiebe en De Ruiter. Die politieke dienst van politie ontwikkelde zich in Nijmegen tot een gevreesd instrument van de bezettende macht; ze werd met name bij de vervolging van joden en verzetsstrijders ingezet.

In mei 1942 werd burgemeester Steinweg met pensioen gestuurd. Zijn functie werd voorlopig waargenomen door wethouder Van der Velden. Begin 1943 kreeg Nijmegen haar eigen NSB-burgemeester in de persoon van Van Lokhorst. Die draaide, zoals Beijer in zijn scriptie beschrijft, meteen de duimschroeven aan en drong aan op tewerkstelling van ambtenaren in Duitsland. Onder waarnemend burgemeester Van der Velden waren diverse hoofden van dienst nog bereid geweest om voorlopige lijsten op te stellen van personeelsleden die in aanmerking kwamen voor tewerkstelling in Duitsland. Maar toen NSB-burgemeester Van Lokhorst aantrad en de uitzending wilde doordrukken, leidde dat in februari 1943 tot werkweigering door alle hoofden van dienst behalve politiecommissaris Van Dijk. De tien weigeraars werden meteen daarop geschorst. Zeven van hen werden gearresteerd en naar Vught gevoerd en de overige drie doken onder.

Intussen waren ook de meeste traditionele particuliere belangenorganisaties zo snel

mogelijk ontmanteld of gekortwiekt. Zo werd men bijvoorbeeld beroofd van de eigen politieke partij, de eigen vakbond, de eigen omroep en de eigen kranten en tijdschriften; zo moest *De Gelderlander* vanaf medio maart 1942 zijn uitgave staken. Ook een nieuwe organisatie binnen het kader van de nieuwe orde als de Nederlandse Unie werd eind 1941 toch weer verboden; haar bruikbaarheid als instrument van de bezetter was ondermijnd doordat ze sinds de oprichting in juli 1940 een verzamelcentrum was geworden van nationaal protest. In Nijmegen kreeg de Nederlandse Unie o.l.v. Ten Hagen, Bijvoet en Moormann een opmerkelijk grote omvang: ruim 8000 leden in december 1941. De Nederlandse Unie bundelde de anti-NSB-gevoelens en op straat leidde dat geregeld tot confrontaties tussen de colporteurs van de bladen *De Unie* en *Volk en Vaderland*). In de Unie vond ook de eerste samenwerking plaats tussen protestantse en katholieke jongeren die doorbreking van de oude verzuiling voorstonden. Een opmerkelijk aantal verzetsmensen had elkaar voor het eerst in de Unie getroffen. Tegen de tijd dat de groeiende repressie zich tegen alle burgers richtte en georganiseerd verzet nodig maakte - in de loop van 1943 - , waren de vertrouwde, traditionele organisaties dus al grotendeels opgeruimd en kwamen de meeste burgers **alleen** te staan voor heel drastische beslissingen. De enige organisaties die de bezetter niet durfde of wist te ontmantelen, waren: de kerken met hun structuur van bisdommen en parochies en een enkele illegale beroepsorganisatie als Medisch Contact.

### **Repressie baart verzet**

Ook in Nijmegen kwam de groei en de organisatie van het verzet dus laat op gang. Medio 1943 was het immers al te laat voor de circa 340 joodse inwoners van Nijmegen die al in 1941 en 1942 waren opgehaald en naar Westerbork en het Oosten waren gedeporteerd. Het absolute dieptepunt werd bereikt in de razzia in de nacht van 17 op 18 november 1942. In totaal werden in die nacht 196 joden weggevoerd. De joden waren toen opgehaald door koppels van twee politieagenten of marechaussees van wie er steeds één fout was; mede daardoor waren er nauwelijks waarschuwingen uitgegaan. Na de bevrijding keerden slechts vijftig van de in totaal 440 gedeporteerde Nijmeegse joden levend terug.

Pas een half jaar later, rond mei 1943, namen de gevaren ook voor de rest van de bevolking toe. Er dreigde tewerkstelling voor de studenten, de vrijgelaten Nederlandse militairen werden weer in krijgsgevangenschap teruggeroepen en grote groepen mannen werden voor de *Arbeitseinsatz* aangewezen. Het gevolg was dat er op grote schaal ondergedoken en geholpen moest worden. De kleine verzetskernen, waaronder de groep-Poelen en de studentengroep-Fredericks, hadden tot dan toe allerlei soorten illegaal verzetswerk naast elkaar gedaan: het verspreiden van illegale bladen, hulp bieden aan onderduikers, maken en verspreiden van pamfletten en soms het plegen van sabotage. Als gevolg van de Meistakingen in 1943 werden Anton Fredericks, de twee broers Van der Veer en Marinus Fest gefusilleerd. Na die stakingen nam het aantal onderduikers spectaculair toe en werd duidelijk dat men aansluiting moest zoeken bij de betere mogelijkheden van de nationale illegale organisaties als de Landelijke Organisatie voor Onderduikers en de Landelijke Knokploegen. Op 8 juli 1943 werd de gevreesde politiecommissaris Van Dijk door Henk Romeijn, een illegale kennis van de groep-Fredericks, in de Hertogstraat neergeschoten; Van Dijk werd zwaar gewond en overleed op 31 augustus 1943 alsnog aan zijn verwondingen. Als commissaris werd hij opgevolgd door het lid van de Germaanse SS Van Aperen. Romeijn werd op 5 april 1944 in kamp Vught gefusilleerd.

### **De voorhoede van het verzet**

Natuurlijk, het overgrote deel van de Nederlandse bevolking was tegen de Duitse bezetting

gekant. Maar slechts een heel klein gedeelte van die bevolking heeft zich actief en in georganiseerd verband tegen de Duitse bezetter verzet. Recente schattingen komen voor het hele land op een aantal van ongeveer 25.000 illegale werkers in de periode tot september 1944. Dat getal van 25.000 komt neer op ongeveer twee personen op 1000 inwoners. In Nijmegen, toen een stad van 100.000 inwoners, waren er inderdaad nooit veel meer dan 220 actieve illegale werkers. Toch zeggen die getallen lang niet alles over het verzet, want ook de verhouding tussen die kleine groep illegale werkers en de bevolking is van belang. De illegale werkers vormden de harde kern van het verzet en konden voor hun verboden activiteiten een beroep doen op een wat bredere kring van incidentele helpers en op diverse vormen van ondersteuning door de overwegend anti-Duits gezinde bevolking.

Veelzeggend voor de trage start en de snelle verharding van de verzetsstrijd zijn in dit verband ook de overlijdensdata van degenen die in of in verband met verzetsactiviteiten omkwamen. Kort na de bevrijding werd een lijst opgesteld van de 65 Nijmeegse verzetslachtoffers. Van die 65 kwamen er geen om in 1940 en 1941, in 1942 vielen de eerste 6 slachtoffers, in 1943 volgden er weer 6, in 1944 niet minder dan 34 en in 1945 nog eens 19. Als we het aantal omgekomen verzetsmensen (65) afzetten tegen het totale aantal dat illegaal verzetswerk deed (hooguit 220), dan blijkt dat bijna een van de drie het riskante verzetswerk met zijn leven heeft moeten bekopen!

Een van die 65 was dokter Daniel van Vugt. Hij werd gearesteed en gevangengezet als gevolg van de beruchte gebeurtenissen van 24 september 1943. Dokter Van Vugt had namelijk Frans Prick, die inspecteur van politie was en deel uitmaakte van de verzetsgroep-Poelen, geholpen te vluchten. Dat gebeurde toen de eerste tekenen erop waren dat een verzetscontact met de schuilnaam 'Ederveen' misschien wel een verrader was. Via de vermeende geheime agent 'Ederveen' –hij was in feite een infiltrant van de SD, de Sicherheitsdienst- hoopte de groep-Poelen wapens en explosieven te krijgen. Die had men nodig om gewapende overvallen te kunnen plegen op distributiekantoren en gemeentehuizen. Daarmee kon men immers de grote aantallen distributiebonnen, formulieren en stempels bemachtigen waarmee het groeiende aantal onderduikers verzorgd en beschermd zou kunnen worden.

### **Verzet baart repressie**

De gevolgen van deze mislukte aanslag op 'Ederveen' in Poelens drogisterij aan het eind van de Daalseweg waren bijzonder ernstig. Er werden in totaal 27 personen gearresteerd. Allereerst was het met het politieverzet daarna grotendeels gedaan: de politiemensen Marcusse, Oolbekkink, Hendriks en Beerman werden immers gefusilleerd en alle andere illegale werkers bij de politie doken onder. De groep-Poelen, die net aansluiting had gevonden bij de Landelijke Organisatie voor Onderduikers in Noord-Gelderland en in Limburg, werd uiteengeslagen door arrestaties en gedwongen onderduik. Vanuit de restanten van die groepen werd het illegale verzetsnetwerk weer opnieuw opgebouwd tot de Duikpot Nijmegen van de LO. Dat het verzet in Nijmegen zich zo vlot van deze aanslag wist te herstellen, mag wel een wonder heten. Want in het jaar dat volgde, kregen Nijmegen en zijn bevolking het door geweld van oorlog en bezetting pas echt zwaar te verduren. Het verwoestende bombardement van 22 februari 1944, de hevige strijd om de bevrijding van de zwaar gehavende stad in september en de slopende zes maanden als frontstad maakten 1944 tot een rampjaar in de Nijmeegse geschiedenis: er waren in totaal meer dan 1500 dodelijke slachtoffers te betreuren, de stad telde met 1200 het grootste aantal oorlogsverminkten van Nederland en grote delen van de oude binnenstad waren zo grondig geruïneerd dat ze nooit

meer in haar oude glorie zou herrijzen.

### **Illegaliteit als schokdemper**

Bij nader inzien werkte de illegaliteit als een soort schokdemper of bumper tegen de Duitse bezetting; ze vormde als het ware het uiteinde van een periscopische vering, doordat ze zelf was ingebed in de steun van een kring van helpers, die op haar beurt weer gedragen werd door de sympathie van de bevolking. Aldus kon het ondergrondse verzet geïsoleerd en toch effectief opereren met zo weinig mogelijk risico's voor de bevolking; de vele slachtoffers die er in het illegale werk vielen konden vanuit de bredere groep van helpers ook vrij snel weer worden aangevuld.

Het Nederlandse en het Nijmeegse ondergrondse verzet waren sterk gericht op de bevolking. Dat uit zich door een dominante rol van de illegale pers en van de verzorgingsillegaliteit, d.w.z. de illegale organisaties die vervolgden hielpen.. Zo werd na juli 1943 het illegale blad *Christofoor* in Nijmegen gemaakt, en kenden bladen als *Je Maintiendrai*, *Vrij Nederland*, *Trouw*, *De Waarheid* en *Het Parool* een brede verspreiding, deels door eigen verspreidingsgroepen. De bevolking had bij het offensieve, gewapende verzet nogal eens de nodige bedenkingen; termen als avonturiers en onverantwoordelijke elementen vielen herhaaldelijk. Maar de illegale pers en de verzorgingsillegaliteit kregen veelal wél steun en bereikten op den duur een grote omvang. Deze vormen van illegaal verzet richtten zich op versterking van de verzetsmentaliteit van de bevolking en op het lenigen van de nood van hen die door de bezetter werden vervolgd: te weten onderduikers, joden, krijgsgevangenen, geallieerde vliegtuigbemanningen en illegale werkers uit het verzet. De wezenstrekken van het Nederlandse illegale verzet waren dan ook: de bevolking de waarheid te zeggen en de slachtoffers te beschermen.

### **Eigenaardigheden van het verzet in Nijmegen**

Wat was er nou typerend voor het Nijmeegse verzet? De volgende punten lijken daarbij van belang.

- Nijmegen kende een grote afdeling van de Nederlandse Unie, waaruit diverse verzetsactiviteiten zijn voortgekomen (Ten Hagen, Beermann, *Christofoor*, verspreiding JM)
- Nijmegen vervulde een brugfunctie tussen het verzet in Noord- en Zuid-Nederland; ik heb dat niet eerder genoemd maar bij diverse illegale activiteiten legde vormde Nijmegen de schakel tussen Limburg en het Noorden: zo was Nijmegen deel van district Limburg van de LO
- de eensgezinde werkweigering door de gemeentelijke hoofden van dienst om onder een NSB-burgemeester personeel voor tewerkstelling in Duitsland aan te wijzen
- de verhoudingsgewijs grote rol van priesters: pater Titus Brandsma voor de pers, pater Ten Berge in de knokploeg Nijmegen, de paters Timmers, Van Doormalen, Ter Ellen en Vastbinder in het onderduikwerk
- de verhoudingsgewijs grote rol van studenten: Jan van Hooff in de Geheime Dienst Nederland bij het inlichtingenwerk en de sabotage, Anton Fredericks bij de April-Meistakingen, Wim van Kempen bij *Christofoor*, Jacques de Weert in de Falsificatiecentrale, Jos van Hövell in het studentenverzet.

### **Besluit**

Het verzet en de illegale werkers zijn van groot nationaal en lokaal belang geweest, ook al

hebben ze maar kort en hevig bestaan en al is hun effect op de bezetter betrekkelijk gering geweest. Na de nederlaag van het Nederlandse leger was het illegale verzet tijdens de bezetting namelijk zowat het enige teken van Nederlands voortgezette strijd en onafhankelijkheidswil. Als zodanig vormde het de kwetsbare schakel tussen het historische Nederland van voor 1940 en het toekomstige Nederland van na 1945. Het verzet en de illegale pers wisten de bevolking namelijk moed in te spreken en morele steun te geven in haar afwijzing van het bewind van de bezetter en in haar streven naar bevrijding en naar herstel van zelfstandigheid. Het illegale verzet belichaamt kortom de vrijheidswil van het Nederlandse volk. De verzetsmensen vormden eigenlijk een speciaal soort volksvertegenwoordigers in oorlogstijd. Door hun rug recht te houden, door zich te gedragen als 'het geweten der natie' en door te spreken als 'de stem van strijdend Nederland' hielden ze de rest van de bevolking geestelijk overeind. Aldus droegen ze beslissend bij aan het behoud van het nationale zelfrespect. In de grootste bestaanscrisis die Nederland ooit gekend heeft, was dat een heel grote verdienste. Daarom moet die geschiedenis van het verzet beschreven, gekend en herdacht worden.

Henk Termeer

#### **Bronnen en studies over het Nijmeegse verzet**

1. er is natuurlijk weinig bronnenmateriaal uit de oorlog bewaard; het is dus veelal achteraf verzameld en bevat nogal wat strijdige getuigenissen en is daardoor lastig te gebruiken:
  - a. het archief van de Commissie Verzetsdocumentatie (1947-1949: pater Timmers, E.H. Broekkamp, Vic Beermann, A. van Hedel en gemeentearchivaris dr. J. de Jong): 60 mappen met verklaringen, interviewverslagen, rapporten en brieven
  - b. de verzameling-Driever: het resultaat van gezamenlijk project van de gemeente Nijmegen en de afdeling Nieuwste Geschiedenis van de KU Nijmegen in 1985-1986: verslagen van circa 30 interviews met getuigen inzake verzet en jodenvervolging
  - c. het archief van de afdeling Nijmegen van de Gemeenschap Oud-Illegale werkers Nederland: met ledenlijsten en ballotagerapporten uit de jaren 1945-1947
2. Twee scripties:
  - a. Loes Derks, *Je deed wat je hand te doen vond. De ontwikkeling van het verzet in Nijmegen in zijn eerste, ongeorganiseerde fase, mei 1940-oktober 1943* (1988)
  - b. Arie Beijer (†), *Gemeentelijk beleid in bezettingstijd* (1988)
3. Het meeste werk is dus nog te doen aan de periode september 1943 tot september 1944, toen het verzet sterk toenam en toen de confrontatie het hardst was; bijvoorbeeld de aanslag op een SD-er op het Stationsplein in juli 1944 en de afkondiging van het standrecht half augustus; verder de opkomst van een massale bevrijdingsillegaliteit).